

• *Valentiny Pál* •

A LIBERALIZÁLÓDÁS FOKA

A hálózatos szolgáltatások piacainak liberalizálódása több évtizede tart. Ez alatt az idő alatt láthatóvá vált, hogy mely lépések azok, amelyek inkább gátolják és melyek azok, amelyek inkább segítik a deregulációt, piacnyitást. Megerősödött az az igény is, hogy a liberalizálódás folyamatát értékeljék, értelmét megállapítsák, a hátralevő utat felmérjék. A tanulmány ezekre a kérdésekre, a liberalizálódás fokának mérhetőségére amerikai, ausztrál, brit és európai tapasztalatok alapján keresi a választ.*

LIBERALIZÁCIÓ A HÁLÓZATOS SZOLGÁLTATÁSOKBAN

Piacnyitás, liberalizálás, dereguláció, privatizáció – az 1980-as, de még inkább az 1990-es évek közgazdasági, majd zszurnalisztikai szakzsargonjának legkedveltebb fogalmi voltak. A fejlettebb országokban a ma már elfeledettnek tűnő recesszióból, a kevésbé fejlettebbekben az eladósodottságból való kilábalás megoldásában tulajdonítottak alapvető szerepet ezeknek az eszközöknek. A két országcsoporthoz problémáiban a közös vonást az állam túlzottan minősített gazdasági szerepvállalása jelentette. Történelmi távlatból nézve, a liberalizmus ezen új hulláma az 1950-es és az 19960-as évek gazdaságpolitikai gyakorlatának – Európában a tervezett gazdaság működtetésére, a piac működési hiányosságainak korrekciójára, a gazdaság legfontosabb irányítói posztjainak betöltésére is vállalkozó állam és az ezt megalapozó gazdasági ideológiák, Észak-Amerikában inkább az állami szabályozás addigi rendje – ellenhatásaként lépett előtérbe.

Még egy lépést hátrálva azonban e paradigmaváltás egy sokkal régebbi, legalább Adam Smith óta vitatott kérdéscsoport gyakorlati és elméleti válaszaiként tűnik elő: vajon a társadalmi igazságosság és a gazdasági hatékonyság szempontjából a piac állami beavatkozástól mentes működésétől vagy az állam gazdasági folyamatokban való aktív részvételétől várhatók-e jobb eredmények? A kérdést többször és többféle képpel próbálták megválaszolni. Ezeknek a kísérleteknek a sorában ott találhatjuk a vállalkozások szabályozásának változásait, a 19. század második felétől az egyre növekvő méretű részvénytársaságok, kartellek, modern korporációk, később globális vállalatbirodalmak gazdasági szerepének a tulajdonformát és vállalatszerkezetet is érintő gyakori újraértelmezését, majd az egész piacokat átfogó, hol a termelői, hol

* A tanulmány elkészítését az OTKA K76306. számú programja támogatta.

a fogyasztói érdekeket előnyben részesítő „piacfelügyelvek”, egyes részpiacokat szabályozó bizottságok, hatóságok létrejöttét, átalakulását, megszűnését, a verseny megőrzéséért és erősítéséért felelős intézmények kialakulását.¹

Egyfelől tehát az állam beavatkozásának szükségessége körüli, hosszú múltra visszatekintő vita egyik állomásaként tekinthetjük a liberalizáció, dereguláció és privatizáció iránt az elmúlt évtizedekben megmutatkozó érdeklődést, másfelől viszont a különbözőképp jelentkező válságtünetek egyik kezelési módjaként vehetjük számba ezeket az „államtalanítási” lépéseket. A liberalizálódás szélesebb körén belül a legnagyobb mértékű szektorális változtatásokra a közszolgáltatások területén, azon belül is a hálózatos szolgáltatások (távközlés, energia, közlekedés, posta, vízszolgáltatás) körében került sor. Az 1980-as években e szolgáltatások mindegyikét erősen szabályozott, monopolhelyzetű szolgáltatók nyújtották, amelyek a legtöbb országban állami/közösségi tulajdonban voltak.

Azóta ezeket a piacokat a szabályozás közvetlenségének és átfogó jellegének csökkenése, a monopolpozíciók fokozatos gyengülése, a szolgáltatók vertikális vállalatstruktúrájának felbomlása, a szolgáltatók számának növekedése és így a piacszerkezet lassú átalakulása, a fogyasztók választási lehetőségének megszorodása és sok esetben pozitív jóléti hatások jellemzik. A folyamatot az innovációk, technológiai újítások megjelenése, a gazdasági érdekcsoportok súlyában bekövetkező változások, az állami vállalatok hatékonyságának problémáira adott válaszok és az egyes országokban felgyülemlett gazdasági és politikai feszültségek feloldásai mellett a nemzetközi kereskedelem minél teljesebb felszabadításának szándéka serkentette. Az Európai Gazdasági Közösségben például a hálózatos szolgáltatások piacán többnyire olyan állami vállalatok működtek, amelyek szolgáltatásaikban egyedüli kínálók voltak, és beszerzéseikben alig kellett a piaci követelményekhez alkalmazkodniuk, hiszen a közbeszerzések belső piaci szabályozása ezekre a szektorokra 1993-ig nem vonatkozott.² Ahogy a hálózatos szolgáltatások infrastruktúrájának kiépítéséhez szállított termékek hatalmas piacán az utolsók között került sor a termékek versenyszerű megmérettetésére, úgy a szolgáltatások maguk is hosszú ideig mentesek voltak a verseny elemeitől. Az európai piacnyitás tehát először a beszállítók piacát, majd a szolgáltatások piacát érintette.³

¹ Ezekről a változtatásokról lásd a *McCraw* [1981], [1984], *Valentiny* [1990], *Crew–Kleindorfer* [2002], *Armstrong–Sappington* [2006].

² Az energia-, közlekedési, vízszolgáltatás és a távközlés piacainak közbeszerzés-szabályozási mentességét már a Bizottság egyik, 1985. évi fehér könyve is kifogásolta (*Completing* [1985], 24. o.). Az első e tárgykörben született irányelvet 1993-ban fogadták el (*Tanács* [1993]). A szolgáltatók és a beszállítók közötti összefonódásról, ezek piactorzító erejéről lásd *Valentiny* [1986].

³ Az Egyesült Államok távközlési piacának szabályozási reformja során a beszállítók tevékenységét is újraszabályozták. A monopolhelyzetű AT&T az általa használt berendezéseket maga gyártotta és más gyártóknak ritkán sikerült termékeikkel az AT&T-től megrendelést nyerniük. A gyártási tevékenységet 1984-ben bírói döntéssel az AT&T-ről leválasztották.

A piacnyitás a korábbi szabályozási kötöttségek feloldását is jelentette, ezért gyakran deregulációként említették, bár a hálózatos szolgáltatások piacán a szabályozás teljes feloldására nem került sor, sőt egyes deregulációs lépések mellett gyakran újraszabályozás (rereguláció) is történt, amennyiben azt a piaci folyamatok alakulása megkövetelte. Az eredményes piacnyitásnak, liberalizálódásnak, deregulációnak feltétele volt az állami tulajdon megszüntetése, a privatizáció is. A hálózatos szolgáltatások piacliberalizálódási folyamatának alakulásában ágazatonként és országonként is más és más okok játszottak nagyobb szerepet, de közös motívum volt, hogy a változásoktól a verseny erősödését, a fogyasztók jólétének növekedését remélték.

A liberalizálódás időszakát végigkísérik a különböző kísérletek a várt eredmények bemutatására, a liberalizálódás hatásainak mérésére. A számbavételt nagyon megneghezíti, hogy a változások elindítója országonként és ágazatonként különbözhetett. Míg az Egyesült Államok távközlésében a technológiai alapú verseny megindulása és a monopolszervezet állami segédlettel történő feldarabolása egyaránt szerepet játszott, addig az észak-amerikai villamosenergia-ipar átalakulását olyan kismértékű szabályozói változtatások indították meg, amelyek eredeti célja a végeredményhez képest sokkal korlátozottabb volt. A brit liberalizáció első lépése az állami tulajdon felszámolása volt, ami minden hálózatos iparág esetében összekapcsolódott új, szabályozó intézmények felállításával. A postai és a vízszolgáltatás a legkésőbb liberalizálódó területek közé tartozik, itt kezdetben a költségeket jobban figyelembe vevő árazás kialakítása, illetve a szolgáltatás egyetemességének problémáiból fakadó – egyébként nem kívánatos – keresztfinanszírozás elfogadható rendszerének megteremtése volt az első lépés a liberalizálódás útján.

A szabályozás gazdaságtana⁴ a hálózatos szolgáltatások piacának liberalizálására elsősorban úgy tekint, mint a piacra lépést és ezért a versenyt lehetővé tevő változásra, amelynek során a monopóliumok bizonyos hatékonyságai megszüntethetők, és a tranzakciós költségek csökkenhetnek. A liberalizációval azonban megoldásra vár az egyetemes szolgáltatás biztosítása, amelyet korábban a monopólium belső keresztfinanszírozás révén oldott meg. Az egyetemes szolgáltatást – mint a társadalom által a közszolgáltatással szemben megfogalmazott követelményt – ideális esetben adókból finanszírozzák. A gyakorlatban azonban az egyes szolgáltatástípusok közötti keresztfinanszírozás többé vagy kevésbé a szolgáltatás jellemzője maradt. A szabályozáson keresztül megvalósuló újraelosztás – éppen az adókhöz és támogatásokhoz képest kevésbé átlátható jellege miatt – a törvényhozók számára folyamatos csábítást jelent. Tekintettel arra, hogy valamiféle újraelosztás mindig a szabályozás inherens részét képezi, a legkülönbözőbb érdekcsoportok óhatatlanul befolyásolni próbálják a szabályozás folyamatát. Emiatt a megvalósuló szabályozás könnyen eltérhet a közgazdasági racionalitás szempontjaitól, és sokszor a legkisebb

⁴ A szabályozás gazdaságtana gazdagodásának bemutatását lásd például *Crew–Kleindorfer* [2002]-ben és *Kiss* [2008]-ben.

ellenállás irányába lépve, csak a legkönnyebben bevezethető elemeket tartalmazza. A liberalizálás és a szabályozás történetében ennek megfelelően sikereket és kudarccokat egyaránt találhatunk.

A hálózatos szolgáltatások piacainak liberalizálódása több évtizede tart. Ez alatt az idő alatt láthatóvá vált, hogy mely lépések azok, amelyek inkább gátolják, és melyek azok, amelyek inkább segítik a liberalizálódási folyamatot (*Armstrong–Sappington* [2006]). Az utóbbiak között említik általában az állam mint tulajdonos kilépését a szolgáltatásból, a költségeket jobban tükröző tarifák kialakításához a keresztfianszirozások csökkentését, az árképzés rugalmasságának megtartását a szabályozott árak körében is, a hálózatokhoz való hozzáférés helyes árainak kialakítását és a vertikálisan lefelé irányuló (downstream) piacokon a versenytársak kiszorításának megakadályozását. Hasonlóan fontos a szabályozás különböző elemei közötti összhang megteremtése (a koordináció hiánya különösen nyilvánvalóvá vált a legnagyobb szabályozási kudarckok – a kaliforniai áramszolgáltatás, a brit vasúthálózat biztonsága – esetében), a verseny- és ágazati szabályozás kapcsolódási pontjainak a megtalálása, a fogyasztók szolgáltatók közötti tényleges választási lehetőségének biztosítása (a szolgáltatóváltás költségeinek csökkentése), valamint a piacról nyerhető információk minél teljesebb összegyűjtése és elemzése.

A brit hálózatos szolgáltatások 1980-as évek elején indult privatizációja és az új szabályozási intézmény- és eljárásrendszer ezzel egy időben történő felállítására már korán felvetette a lehetőségét annak, hogy a liberalizáció e két elemének hatásait megvizsgálják. Az elemzések arra világítottak rá, hogy a privatizált vállalatok teljesítményének változásaiban nem a privatizáció időpontja, hanem a piacliberalizálási és reorganizációs lépések dátuma lehet a döntő (*Bishop–Kay* [1988], *Haskel–Szymanski* [1992], *Valentiny* [1996]).

A brit privatizált vállalatok teljesítményének alakulásában jellegzetes eltérés mutatkozott a versenységazatokban működő és a monopolpozícióban lévő hálózatos szolgáltatóvállalatok között. A versenységazatokban működő cégek általában képesek voltak gyorsan növelni forgalmukat, ez azonban nem feltétlenül járt együtt gazdálkodásuk javulásával. A monopolpozíciójú szolgáltatóvállalatok ugyanakkor privatizáció utáni forgalmuk kisebb-nagyobb visszaesése ellenére is profitjuk és tőkearányos nyereségük növekedésével számolhattak. Ez utóbbiban természetesen a szabályozás hatásai is érvényesültek. A létszám, a reálbér és a termelékenység alakulásának adatai viszont arra világítottak rá, hogy a vállalati teljesítmények változásainak időszaka a privatizáció előtt, elsősorban a versenyhelyzet megváltozásának tájékán található. A privatizált és az állami kézben maradt vállalatok teljesítményének 1980-as évekbeli alakulása megerősítette azt a – brit közgazdászok többsége által már a privatizációk kezdetekor hangoztatott – nézetet, hogy a privatizáció ténye egyedül nem képes növelni a volt állami vállalatok hatékonyságát. Ennek eléréséhez a privatizációnak együtt kellett járnia a verseny erősödésével, a szabályozás átalakulásával és az erre adott helyes vállalati válaszleépések sorozatával.

A LIBERALIZÁLÓDÁS ÉRTÉKELÉSI KÍSÉRLETEI AZ EGYESÜLT ÁLLAMOKBAN ÉS AUSZTRÁLIÁBAN

A liberalizálódás nemzetközi körképéből három élenjáró földrajzi egység – az Egyesült Államok, Ausztrália és a későbbiekben Európa – tapasztalatait próbáljuk összefoglalni, bár hangsúlyozni kell, hogy másutt is, így egyes ázsiai országokban, de különösen Dél-Amerikában, több évtized tapasztalatait lehet már hasznosítani. Az 1990-es évek végére az Egyesült Államokban megszaporodtak a liberalizációt értékelő vizsgálatok. A szabályozást elsősorban az érdekérvényesítés, lobbitevékenység újabb terének tekintő, a szabályozási alku mechanizmusait vizsgáló közgazdászok hosszú ideig szkeptikusak voltak abban a tekintetben, hogy egyáltalán sor kerülhet-e deregulációra a *status quóban* érdekelt csoportok ereje miatt. Azután láthatóvá vált, hogy a dereguláció ágazatonként eltérő ütemben ugyan, de fokozatosan tért hódít, bár a dereguláció sok helyütt sikeresnek elkönyvelt két évtizede után is jogos lehetett az a megfogalmazás, hogy a deregulációnak „amikor befejeződik, akkor sincs vége” (Peltzman–Winston [2000] 191. o.). A dereguláció ebben az értelemben csak akkor fejeződne be, ha a piacok teljesen liberalizáltakká válnának, azaz az ágazati szabályozó szervezetek megszűntével csak a verseny, illetve annak szabályozása szabályozna.

A szabályozás-gazdaságtan egyik vezető folyóirata – Journal of Regulatory Economics – 2002-ben önálló számot szentelt az addig eltelt két évtized tanulságainak az összefoglalására. A kép, ahogyan az várható volt, sokszínű lett, nagyon sikeres lépések és nem várt kudarcok egyaránt tarkították azt. A liberalizáció sikerességében gyakran olyan tényezők játszották a legfontosabb szerepet, amelyet nem lehetett előre látni. A légitársaságok deregulációja kiskereskedelmi oldalról vizsgált sikerének például döntő eleme lett az infokommunikációs technika széles körű elterjedése, a rugalmas árazás és rugalmas foglалás lehetőségeinek kialakítása. Ugyanez segíthet majd a villamosenergia-ipari dereguláció során a fogyasztók nagyobb választási lehetőségének megteremtésében, ugyanis a korszerű mérőórák lehetővé teszik innovatív termékek és árazás bevezetését. A villamosenergia-ipar kaliforniai deregulációja – a többi sikeres tagállami deregulációs lépésekkel összevetve – ugyanakkor felhívta a figyelmet arra, hogy az általában sikeres különálló deregulációs lépések egymáshoz való viszonyának alakulására is ügyelni kell, a liberalizálódás csak az egyes szabályozási lépések közötti összhang esetén lehet eredményes. A kaliforniai szabályozási kudarc megmutatta, hogy a szabályozásnak számolnia kell a piaci erővel való visszaélés lehetőségével is, figyelembe kell vennie a piaci szereplők érdekérvényesítését, a járadékvadászat létét, a kockázatkezelés követelményét, a villamosenergia-rendszerek összekapcsolásának, az elegendő szállítási kapacitásnak és a rendszerirányításnak a fontosságát (Joskow [2001], Kumkar [2002], Reiss–White [2003], FERC [2004]).

Egyes ágazatokban a dereguláció fogalmának használata helyett sokan a szabályozás reformja kifejezést tartják pontosabbnak, mert a szabályozás lényegében

fennmaradt, csak a szabályozás célpontjai változtak. A Egyesült Államok villamosenergia-iparában az iparági szerkezet átalakulása és átalakítása az új szerkezet egyes elemeinek a korábitól eltérő szabályozásával járt együtt. Az áram termelésének, szállításának és szétosztásának korábbi vertikálisan integrált fázisai tagállamonként különböző mértékben többé-kevésbé szétváltak, és jellemzően versenyző áramtermelők jelentek meg a nagykereskedelmi piacokon. A különböző mértékig szabályozott részpiacok között azonban sok helyütt nem sikerült megteremteni a verseny hatékonysága érdekében szükséges koordinációt, ezért kapacitáshiány, szállítási torlódás jöhetett létre, a kereslet-kínálat egyensúlyának a villamosenergia-iparban – a tárolás lehetetlensége miatt is – kezelhetetlen megbomlása alakulhatott ki (Hogan [2002]). Az Egyesült Államok villamosenergia-iparának átalakítása – mint minden szerkezeti és szabályozási változás – költségekkel és hasznokkal járt. Az egyes tagállamok eltérő tapasztalatai azt mutatták, hogy az utóbbiak ott haladhatták meg az előbbieket, ahol a szabályozást kialakító törvényhozók hajlandók voltak hatékony reformot bevezetni. Ezekben a tagállamokban – a tagállamok felében – a költségek és az árak is csökkentek (Joskow [2005]).

Ehhez hasonló megállapításokra jutottak az Egyesült Államok számvevőszékének (U.S. General Accounting Office, GAO) 2002-ben készült tanulmányának szerzői is (GAO [2002]). A kiskereskedelmi reálárak csökkenésénél azonban rámutattak arra, hogy bár az 1990-es években a háztartási fogyasztók 13 százalékos árcsökkenést tapasztalhattak, de ez valójában egy 1983 óta tartó trend része. Ugyanakkor elemzésükben azt is kiemelték, hogy a szerkezetátalakítás megkezdése után, 1997 és 2001 között, azokban a tagállamokban volt árcsökkenés, amelyek élen jártak a verseny megteremtésében.

A sikeres régiókkal foglalkozó tanulmányok⁵ megállapították, hogy a szerkezetátalakítás eredményei elsősorban a piaci hatékonyság javulásának és annak köszönhetőek, hogy megszüntették a korábbi szabályozás gyenge hatékonyságú intézkedéseit. Ezekben a régiókban a nagykereskedelmi árak alakulását egy, a régi szabályozás hipotetikus fennmaradása esetén bekövetkező állapottal összevetve, azt találták, hogy az árak alacsonyabbak lettek, mint a változás nélküli, feltételezett esetben. Elemzések készültek az erőművek közötti verseny hatékonyságjavító hatásairól. Az derült ki, hogy a szerkezetátalakítás jelentős hatékonyságjavulással járt, és azokban a tagállamokban volt ez jelentős, amelyek megváltoztatták addigi szabályozásrendszerüket.

A tanulmányok azt is bemutatták, hogy az áramtermelés azon problémáját, hogy a jelentős piaci erejű erőművek könnyen visszaélhetnek helyzetükkel, a szabályozás egyes formái könnyebben, míg más formái – ilyen a kaliforniai modell⁶ – nehezen

⁵ A tanulmányokat részletesen elemzi Peerbocus [2007].

⁶ Többek között a kereslet megugrása idején válaszként az állam hosszú távú szerződéseket kötött, másfelől viszont befagyasztotta a kiskereskedelmi versenyt.

oldják meg. A tanulmányok azt is vizsgálták, hogy milyen mértékben növekedtek a szállítási kapacitások a liberalizálódás első időszakában. Azt találták, hogy elsősorban az erőművek szállítóhálózatra való csatlakozása, illetve a rendszerek üzembiztonsági követelményei szerint növelték a hálózatot, kevés szállítókapacitás épült ki a rendszerek összekapcsolásához, a regionális rendszerfelügyelethez, ami pedig a verseny és a hosszú távú biztonság alapfeltétele lenne.

A GAO [2008] részletesen vizsgálta a szerkezetátalakítás és a regionális rendszerek hatását az árak alakulására, és áttekintette a regionális rendszerek működtetési költségeit is. A jelentés szerint még most sem állapítható meg egyértelműen, hogy a liberalizálás milyen hatással volt a villamosenergia-szektorra. Az elemzéshez 13 korábbi tanulmányt használtak, ezekből hét pozitív hatást állapított meg, három szerzői úgy látták, hogy a költségsökkenések hasznát a fogyasztók nem élvezhetik, további három nem tudott egyértelmű következtetésre jutni. A tanulmányok értékelésénél figyelembe kellett venni, hogy nyolcat az iparág valamelyik szereplője rendelt meg.

A másik legtöbbet vizsgált szektor, a távközlés esetében sem találkozhatunk sokkal kiérleltebb álláspontokkal.⁷ A távközlés liberalizációjáról is elmondható, hogy a dereguláció inkább az addigi szabályozás reformját jelentette, bár hozzá kell tenni, hogy az új szabályozás az AT&T vertikális monopóliumának megszüntetésére, az országos távolsági hívásoknál várhatóan kialakuló versenyre és a jelentősen módosult piacszerkezetre épült. Érdekes sajátossága az egyesült államokbeli távközlés deregulációjának, hogy a távközlési piac átalakulását megalapozó technológiai újdonságok és a szabályozási irodalom rendszeres művelése is (*Bell Journal of Economics and Management Science*, majd *Rand Journal*) az AT&T kutatóbázisán jött létre.

A távközlési tarifák hosszú távú alakulását vizsgálva, *Phillips* [2002] arra a következtetésre jutott, hogy az AT&T szétdarabolása előtt (1959–1979) a reálárak gyorsabban csökkentek, mint a szétdarabolás után (1980–2000). Voltak olyan kutatások (*Taylor–Taylor* [1993], *Crandall–Hausman* [2000]), amelyek azt állapították meg, hogy az országos távolsági hívások díjcsökkenése nem a versennyel hozható összefüggésbe, hanem a helyi szolgáltatók hozzáférési díjainak csökkenéséből származik. A verseny nem csökkentette a lakossági fogyasztók árait. A verseny egyébként is lassan bontakozott ki az országos távolsági hívások területén, a Hirschman–Herfindahl-indexszel mért koncentráció ugyan az 1984. évi 8000-ról az 1998. évi 2640-re csökkent, de ez még mindig jóval az 1800-as érték felett állt, amelynél a versenyhatóságok egy iparágat erősen koncentrálnak minősítenek (*Crandall–Hausman* [2000] 77. o.).

.....
⁷ A tanulmányban elsősorban a vezetékes távközlés kérdéseit vizsgáljuk, mert ezen a területen indult meg a távközlés liberalizációja, és arra vagyunk kíváncsiak, hogy ebből mi valósult meg. Ugyanakkor a mai szabályozási vitákban talán még többet szerepelnek a mobil- és kábelhálózatok, a szélessávú adattovábbítás kérdései. Ezekben az esetekben a viták középpontjában az áll, hogy a korábban nem szabályozott területeket szabad-e/hasznos-e szabályozásnak alávetni.

A termelékenység növekedését több tanulmány⁸ is elemezte, ezek általában rögzítik a szétválasztás utáni termelékenységgemelkedés tényét, de annak ütemét lassulónak látják. A helyi szolgáltatók viselkedését vizsgálva ugyanakkor *Knittel* úgy látta, hogy azok a szabályozói változásokra megfelelően reagáltak, az ösztönző jellegű árszabályozás adta lehetőségeket kihasználták, és ennek hatására a keresztfinanszírozások határozottan csökkentek (*Knittel* [2004]).

Az AT&T bírói döntéssel történt szétválasztása utáni időszakban felmerülő problémák késztették az Egyesült Államok törvényhozását az 1996. évi távközlési törvény elfogadására. Ennek egyik fő célja az volt, hogy a piacnyitást a helyi távközlési szolgáltatások területére is kiterjesszék. A törvény életbelépése után négy évvel készített jelentésében még nagyon korlátozott versenyről számolt be az Egyesült Államok számvevőszéke (*GAO* [2000]). Ezek a megállapítások egybecsengtek *Crandall–Hausman* [2000] elemzésével. Más szerzők a versenynek a vállalatok tőkepiaci helyzetére gyakorolt hatását elemezve, megállapították, hogy a törvénynek alig volt befolyása a helyi szolgáltatások versenyére: statisztikailag ugyan mérhető volt, de gazdasági hatása elenyészőnek bizonyult (*Krouse–Park* [2003]). Versenyt inkább az új infrastruktúrák megjelenése támasztott. Újabb vizsgálatok egyes körzeteket vizsgálva, kimutatták, hogy a versenynek elsősorban az új díjcsomagok megjelenésében és a szolgáltatásminőség változásában volt mérhető jóléti hatása (*Economides–Seim–Viard* [2008]).

Az Egyesült Államok telekommunikációs iparágat felügyelő hivatala (*Federal Communications Commission, FCC*) éves jelentésekben számol be a helyi szolgáltatások piacán kialakuló versenyről. A legutolsó jelentésében az FCC azt közölte, hogy a helyi szolgáltatási piacokon a már korábban is ott működő, inkumbens szolgáltatóknál lévő fogyasztók aránya a 2000 végi 92,3 százalékról 2007 végére 81,9 százalékra csökkent. Azt is figyelembe kell azonban venni, hogy erre a változásra a vezetőesek előfizetések általános csökkenése mellett került sor. Miközben az inkumbensek előfizetőinek száma a vizsgált időszakban folyamatosan csökkent, a versenytársaké 2005 végéig nőtt, majd onnan kezdve azoké is csökkent (*FCC* [2008]).

Míg az Egyesült Államokban inkább az egyes ágazatokra vonatkozóan végeztek vizsgálatokat a liberalizáció hatásait illetően, és kevés összefoglaló elemzés készült, addig Ausztráliában, részben a szabályozás intézményrendszerének centralizáltabb volta miatt, a hálózatos szolgáltatásokat együtt is elemezték. Az ausztrál versenyhatóság elemzése (*ACCC* [2004]) szerint a távközlés 1980-as évek végén megkezdett piacnyitása, majd az 1997. évi teljes felszabadítása sikeres volt: a liberalizációval a megtámadható piacokat megnyitották a verseny előtt, a többi piacon a hozzáférés szabályozásával tették lehetővé a kapcsolódó piacok versenyhelyzetének javulását. Az ágazatba jelentős tőke áramlott, miközben a legtöbb szolgáltatás ára a vizsgált időszakban csökkent. Az ágazat alapvetően vertikálisan integrált szerkezete azon-

⁸ Ezeket lásd *Phillips* [2002] 60–62. o.

ban nem változott. Nagyjából hasonlóan értékelték az energiaágazat változásait is, amelynek egyik részeredménye az országos piac létrejötte volt. Mindezek együttes hatására a verseny erősödését remélték az áramtermelés területén. A közlekedésben is fokozódott a verseny, de részben emiatt egyre jobban kiütköztek a közlekedés egyes ágazatai közötti koordináció hiányosságai.

Az ausztrál kormány termelékenységi bizottsága (*Productivity Commission, PC*) az 1990-es évek egészére vonatkozó jelentést készített a hálózatos iparágak teljesítményének változásáról (*PC* [2005]). A munkatermelékenység alakulása és az áralakulás volt a két legfontosabb vizsgált tényező. A villamosenergia-iparban, a gáziparban és a távközlésben a munkatermelékenység mindenütt radikálisan emelkedett, a reálárak pedig csökkentek. Az árcsökkenés mértéke az üzleti és a lakossági fogyasztói körben eltérő mértékű volt az energiaiparban (a lakossági csökkenése alacsonyabb volt, sőt a gázszolgáltatásban a lakossági árak változatlanok maradtak), ami a keresztfinanszírozás felszámolásával függött össze. A szabályozás hatásait persze nehéz számszerűsíteni ezekben a változásokban, a munkatermelékenység növekedésében a „legjobb gyakorlat” elvének szabályozói alkalmazását vélik felfedezni, míg az árváltozásoknál a keresztfinanszírozás tiltásának szempontját emelik ki.

Az ausztrál vizsgálatok körét később kiterjesztették a jóléti hatások vizsgálatával. Arra a kérdésre keresték a választ, hogy az 1990-es évek elejének háztartásában mennyivel jobban, vagy rosszabbul éltek volna, ha már akkor is a hálózatos szolgáltatások 2000-ben meglévő struktúrája és szabályozási feltételei léteztek volna. A vizsgálat megállapításai szerint a hálózatos szolgáltatások terén bekövetkezett liberalizációs lépések következtében minden háztartási jövedelem decilisnél nőttek a reáljövedelmek. A regionális különbségek azonban nagyok voltak. A legnagyobb nyereséget a magasabb jövedelemosztályoknál mérték (*Verikios–Zhang* [2008]).

A LIBERALIZÁLÓDÁS SZÁMBAVÉTELE AZ EURÓPAI UNIÓBAN

Az Európai Unió országaiban különböző időpontokban indult meg a hálózatos szolgáltatások liberalizálódása. Az élen mindig Nagy-Britannia állt, és az uniós szintű szabályozások meghozatala előtt általában a skandináv országok és Spanyolország is liberalizációs lépéseket tettek ezekben az ágazatokban. Az Európai Unió többi országában inkább a liberalizációs lépéseket előíró irányelvek megjelenése után kezdődött meg a piacnyitás előkészítése, és sok esetben ezek előírásainak teljesítése sem következett be az előírt határidőre.

A távközlés területén az 1990-es évek eleje óta tartó piacliberalizálási lépések csúcspontjaként 1998-ban megszűntek a kizárólagos jogok, és nyitottá váltak a piacok. Ez természetesen csak jogi lehetőség volt. Az 1999-es részletes piacelemzés a piacnyitás lassú voltát állapította meg, és ennek hatására az EU döntéshozói az irányelvek egy átfogó csomagjában (2002) egyszerre rendelkeztek a távközlésnek és

szomszédos területeinek elektronikus kommunikációként való értelmezéséről és az ágazati és versenyszabályozás új viszonyának kialakításáról. A postai szolgáltatások első liberalizációs lépéseire 1999-ben került sor, amit 2000-ben a villamos energia, 2001-ben a gázszolgáltatás piacnyitására szóló irányelv követett. A piacnyitás tapasztalatait elemezve, az EU 2000–2001-ben a gyorsítás mellett döntött. A vasúti közlekedés első liberalizációs csomagja életbelépésének évében (2003) már újabb, korszerűbb, a versenyszabályozás elveihez közelítő irányelveket fogadtak el a villamos energia és a gázipar esetében is (2007. évi teljes piacnyitást előírva), megállapodtak a nemzetközi vasúti teherforgalom 2006. évi, az országon belüli teherforgalom 2007. évi szabaddá tételében, valamint a teljes postai piacnyitás újabb lépcsőjében, amely utóbbit 2008-ban 2010-re és 2012-re módosítottak.

Az irányelvekkel egy időben az Európai Bizottság gondoskodott az irányelvek bevezetésének figyelemmel kíséréséről, az irányelvek felülvizsgálatát megelőző ágazati értékelési szakaszról és monitoringrendszer kialakításáról. A távközlésben már a 14. éves jelentés készült a liberalizáció állásáról, az energiaiparban a nyolcadiknál tartanak, a postánál a negyediknél, a vasútnál pedig az elsőnél (*Bizottság jelentése* [2008], *Bizottság közleménye* [2008], [2009a], [2009b]). A jelentések néhány évig az irányelvek bevezetésének állásáról szóló beszámolóként látnak napvilágot, majd az ágazat belső piacának létrehozásában elért „haladásról” szóló jelentés címet viselik. Ezek az ágazati jelentések igen eltérő szerkezetűek, mélységűek, ami részben a liberalizálódás eltérő időpontjával és az adatok különböző hozzáférhetőségével függ össze. Az összefoglaló ágazati jelentések többnyire külső szakértők által készített tanulmányokra épülnek, így például a vasúti szektorban, ahol csak most került sor az első hivatalos jelentésre, régóta készülnek ágazati liberalizációs indexek és egyes területek, részpiacok részletes elemzése minden ágazatban hozzáférhető.

A hálózatos szolgáltatások esetében az integrált belső piac létrehozásával – részben az élénkülő verseny eredményeként – jelentős termelékenységnövekedési tartálékok felszabadulásával számolnak.⁹ A tagországok korábbi monopóliumainak piaci ereje a piacok összekapcsolódása következtében csökkenhet, egymás piacaira új szolgáltatók léphetnek be. Bár az elkülönült nemzeti piacok összekapcsolódásának számos akadálya van, és ezeket az inkumbens szolgáltatók ki is használják, illetve maguk is igyekeznek újabb akadályokat támasztani, a piacok egymás előtti megnyitása megkezdődött, és az Európai Unió intézményei ennek felgyorsítását szorgalmazzák. A piacok liberalizálódásával egyidejűleg számolni kellett a piacnyitás újraelosztási hatásaival is, amely az egységesülő európai piacon országok közötti újraelosztási

.....
⁹ Ha megtörténne a piacok teljes liberalizálódása, annak 75–95 milliárd eurós jóléti hatása lehetne (1,3–1,7 százalékos növekedés), a hozzáadott érték növekményét pedig 80–130 milliárd euróra becsülték (1,0–1,6 százalékos növekedés) 2007-ben. Emellett 140–360 ezer fővel nőhetne a foglalkoztatottság. Ezek a piacnyitás 1990-es évekre mért százalékos hatásainak 50–90 százalékát jelentik (*Copenhagen Economics* [2007] 2. o.).

kérdéseket is felvet. Az Európai Tanács 2001. évi laekeni ülésére készült Bizottsági jelentés (*Report of the Laeken* [2001]) ezért összefoglalta azokat az intézkedéstervezeteket, amelyeket az Európai Bizottság a közszolgáltatások liberalizálódásának figyelemmel kísérésére kezdeményezett.

A javaslat horizontális elemzési rendszer kialakítására vonatkozott, amelyben a piacszerkezet változásán, az árak alakulásán és a teljesítménymutatókon kívül a szolgáltatási kötelezettség gazdasági, társadalmi jellemzőit (egyetemes szolgáltatás, szolgáltatásminőség), valamint a liberalizáció hatásairól alkotott lakossági véleményeket is igyekeztek összegezni. A horizontális elemzés forrásaiként nagyjából az ágazati elemzéseket, továbbá lakossági felméréseket jelölték meg. Az első jelentést (*Market performance* [2001]) követően a horizontális értékelések módszertanának kialakítására 2002-ben került sor (*Methodological Note* [2002]). A módszertan alapfeltevései között szerepelt, hogy az értékelésnek követnie kell a szolgáltatások¹⁰ és az azokról hozzáférhető adatok változásait, így a horizontális elemzések szerkezete és az elemzés fókusza is változhat. A horizontális elemzéseknek lehetőség szerint átfogóknak kell lenniük, ugyanakkor figyelembe kell venniük, hogy a szolgáltatások szabályozásában a tagországoknak kiterjedt önálló döntési joguk van. Az értékelés során a szolgáltatás nyújtásának módjára és a keresletre vonatkozó elemzéseket teljesítménymutatókkal és a jogi környezet megfelelőségének értékelésével kell kiegészíteni. A fogyasztói megelégedettség vizsgálatának ki kell terjednie a hozzáférés, a megfizethetőség, a szolgáltatásminőség kérdéseire is. Az ágazati jelentésekhez képest, többletfeladatként, a horizontális elemzések a piacnyitás és a szabályozási reform kérdéseitől kezdve, a foglalkoztatottság és az európai integráció problémáinak alakulásán át, a környezeti, a termelékenységi és a technológiai változások hatásaival és a társadalmi, regionális kohézióval is foglalkoznak.

Az ágazati értékelések készítésekor is sokféle érdek és nézet egyeztetésére van szükség, a horizontális értékelések ezek számát tovább növelték. Jelentős érdekcsoportok mozdultak meg, hogy szavukat hallassák. Az első horizontális értékelés és a módszertan elkészülte után többféle kritika is érte a dokumentumokat. A kritika egyik fő vonulata éppen arra vonatkozott, hogy nem elég átlátható a jelentés készítésének folyamata, különösen az a fázis, amelyekben érdekcsoportokkal konzultálnak a jelentések készítői. Kifogásolták, hogy a liberalizálódás fokának mérésére az első jelentés készítői nem vállalkoztak, mert a liberalizáció teljes hatása (2001-ben) még nem mérhető, és így nem is értékelhető (*Market performance* [2001] 5. o.), miközben több országban már régóta tart a piacnyitás folyamata, és elegendő tapasztalat halmozódott fel, ami alapján a *Bizottság közleménye* [2001] sommás értékelést

¹⁰ Az Európai Unió szóhasználatában ezek az úgynevezett *általános gazdasági érdekű szolgáltatások* (*services of general economic interests, SGEI*). Ez a kifejezés az alapszerződés 86. cikkében olvasható, és olyan piaci szolgáltatásokra vonatkozik, amelyeket a tagállamok meghatározott közszolgáltatási kötelezettségek hatálya alá helyeznek az általános érdek kritériuma alapján.

adott a liberalizálódás akkori helyzetéről.¹¹ Az értékelésre kiválasztott ágazatok körét (energiaipar, távközlés, posta, közlekedés) is kifogásolták, hangsúlyozva a vízszolgáltatás számbavételének fontosságát (*Hall–Whitfield* [2002] 4. o.). Az adatok összehasonlíthatóságánál említették, hogy azok jelentős része nem auditált, nem ellenőrizhető, és a módszertan nem tesz említést azokról a különbségekről (földrajzi, társadalmi, szabványügyi, szabályozási), amelyek az összehasonlítást megnehezítik és amelyek a választott indikátorok használatát is megkérdőjelezzik. Végül a kritikák fontos eleme volt, hogy kifogásolták a piac adott állapota és a piacnyitás, liberalizáció hatásainak összekeverését, mert akár 100 százalékosan megnyitott piacon is találkozhatunk alacsony szintű versennyel és elégtelen fogyasztói választási lehetőséggel. A liberalizáció hatásait csak tényekkel ellentétes elemzés eszközeivel lehet feltárni, ahol a piacnyitás elmaradásának esetével vetik egybe a megvalósult állapotot (*Hall–Whitfield* [2002] 9. o.).

Eddig öt horizontális értékelés készült, az utolsóval nagyjából egy időben látott napvilágot a módszertan felülvizsgálatával foglalkozó beszámoló (*Evaluation of the methodology* [2007]). Ebben javaslatokat fogalmaztak meg a célok pontosabbá tételét, a vizsgálat terjedelmének jobb meghatározását, az átláthatóság és sokirányú konzultáció fontosságát hangsúlyozva. Elkerülhetetlennek tartották az elemzés elmélyítését, az ágazati jelentésekhez képest újabb, azokban nem kellően tárgyalt kiegészítő tartalmak megjelenését, a közlekedési adatok mennyiségének jelentős növelését, a fogyasztói visszajelzések konkrét tartalmakhoz (ár, minőség) kötését. Mind az elemzés javítása, mind az adatállomány növelése a jelentés szerint több erőforrás és külső szakértőket igényel. Mindezek teljesülése esetén elég, ha csak háromévente készülnek ilyen elemzések (*Evaluation of the methodology* [2007] 13–16. o.). A Bizottságban a módszertan felülvizsgálata jelenleg is folyik, az utolsó jelentést 2007 nyarán publikálták (*Evaluation of the Performance* [2007]).

A Bizottság a horizontális jelentések elemzési körén túl kísérletet tett a hálózatos szolgáltatások piacnyitási hatásainak közvetlen mérésére is. A Copenhagen Economics tanácsadó cég erről készült beszámolóját 2005-ben hozták nyilvánosságra (*Market Opening* [2005]). A tanulmány 15 EU-tagállam hálózatos szolgáltatásainak adatait elemezve, azt vizsgálta, hogy a várt termelékenységek növekedési és árcsök-

¹¹ „A jelenleg rendelkezésre álló információk alapján a szolgáltatásoknak az egységes piaci program alapján történő liberalizációja pozitív hatással volt az általános érdekű szolgáltatások elérhetőségére, minőségére és megfizethetőségére. Ez azonban nem jelenti szükségképpen azt, hogy a szolgáltatások kielégítően működnek. Más tényezőket is figyelembe kell venni, mint például a hálózathoz történő csatlakozáshoz szükséges eszközök ára, a telítettség vagy különféle olyan versenyellenes magatartások, amelyek ellen még nem léptek fel megfelelően, illetve a felhasználók rendelkezésére álló hatékony jogorvoslati lehetőségek hiánya abban az esetben, ha a szolgáltatások nem működnek megfelelően. Következésképpen még nem áll a társadalom minden rétegének és a Közösség minden részének rendelkezésére a liberalizáció valamennyi előnye.” (*Bizottság közleménye* [2001] 61. o. 38. cikk)

kenési hatások milyen tovaggyűrűző hatást váltanak ki a gazdaság egészében. Az 1990-es évekre számítva a hálózatos szolgáltatások piacnyitása a jólét 1,9 százalékos emelkedését (98 milliárd euró értékben) és 500 ezer új munkahely megteremtését jelentette. Ennek nagy része a távközlés és a villamosenergia-ipar liberalizációjával függ össze. A tagállamok közül Svédországban és Finnországban nőtt leginkább a jólét a piacnyitás következtében (5 százalék), míg másutt, például Görögországban nem volt ilyen hatás. Általában azok a tagországok nyerték a legtöbbet, amelyek korábban és jelentősebb mértékben nyitották meg piacukat (*Market Opening* [2005] 6. o.). Az eredményeket egy piacnyitási index és a Copenhagen Economics által készített kereskedelmi modell segítségével kapták. A piacnyitási indexet többszöri aggregálás után a piacnyitás egy-egy stádiumának elérése alapján számítják, ágazatokra, országokra és évekre vonatkozóan (uo. 25–31. o.). A számítási metódust felhasználva, a brit kereskedelmi és iparügyi minisztérium megbízásából 2007-ben becslést készítettek a teljes piacnyitás elérésekor várható hatásokról (*Copenhagen Economics* [2007] az eredményeket lásd a 9. lábjegyzetben).

Az Európai Központi Bank (EKB) is készítettett átfogó értékelést az Európai Unió hálózatos szolgáltatásainak szabályozási reformjáról (*Martin–Roma–Vansteenkiste* [2005]). Az elemzés időszerűségét hangsúlyozva, rámutattak arra, hogy ezek az ágazatok más ágazatok fontos inputjait szolgáltatják, és kiemelték, hogy ezek az ágazatok a termelés 10 százalékát adják, a foglalkoztatottak 7 százalékát alkalmazzák, és a fogyasztói kosárban is 7 százalékkal részesednek. A verseny liberalizációval, privatizációval, szerkezetátalakítással együtt járó erősödésétől általában a termelés növekedését, az árak csökkenését és a termelékenység emelkedését várják. A reformoknak ugyanakkor rövid távú költségei is lehetnek, például kezdetben csökken a munkahelyek száma. Mindent összevetve, az empirikus eredmények (saját és más vizsgálatok) alapján a fogyasztói jólét növekedésével számoltak, és bizonyos további liberalizációs lépések megvalósulása esetén a hálózatos szolgáltatások árainak (távközlés, energia) további 36 százalékos esését jelezték előre (*Martin–Roma–Vansteenkiste* [2005] 37. o.). Az EKB értékelését széles körű irodalmi áttekintés kísérte. Az általuk tanulmányozott 25 dokumentumból azonban csak 6 foglalkozott kifejezetten az EU országaival, további 6 csak az Egyesült Államok ágazataival, a legtöbb (9) OECD-adatokat elemzett. Ennek részben az az oka, hogy az OECD már hosszabb ideje kísérletezett a szabályozási reformok értékelésével és ehhez 2001-ben, egy bárki által hozzáférhető adatbázist is kialakítottak.¹²

Az adatbázis használatához *Conway–Nicoletti* [2006] tanulmánya nyújt segítséget. Az indikátorrendszert nem a hálózatos szolgáltatásokra alakították ki, hanem részét képezi a termékpiacon OECD által rendszeresített megfigyelésének. Az indikátorok a verseny akadályait mérik részben publikált forrásokra, részben kérdőíves

¹² Az adatbázis az *Indicators of regulation in energy, transport and communications (ETCR)* nevet viseli, elérhető: http://www.oecd.org/document/32/0,3343,en_2649_34323_35791136_1_1_1_1,00.html.

adatgyűjtésre alapozva. Az indikátorok köre a hálózatos szolgáltatások esetében kiterjed a piacra lépés szabályozására, az állami tulajdon arányára, a vertikális integráció mértékére és a piacszerkezetre. A tanulmány megállapításai szerint 2003-ra az országok két csoportja látszott elkülönülni: a viszonylag liberálisabb Egyesült Királyság, Ausztrália, Egyesült Államok, Hollandia, Kanada, Dánia és Németország, valamint a viszonylag korlátozó politikát folytató Görögország, Írország, Franciaország és Svájc (*Conway–Nicoletti* [2006] 17. o.). Az OECD által kialakított indikátorok és a Copenhagen Economics által kidolgozott piacnyitási index közötti kapcsolatokat a Copenhagen Economics részletesen elemezte. Arra a megállapításra jutott, hogy a két indestípus jól közelíti egymást, bár az OECD-indikátorokban a piacszerkezet szerepeltetése már inkább a szabályozási változásokra adott piaci reakciókat tükrözi (*Copenhagen Economics* [2007] 12. o.).

ZÁRÓ MEGJEGYZÉSEK

A különféle alkalmazkodási problémákkal küzdő országokban a liberalizáció, privatizáció és a dereguláció eddigi tapasztalatai azt mutatják, hogy ez a folyamat korántsem kiterők nélkül zajlik. Az állam és a magángazdaság határai a múltban is többször módosultak. Arra a kérdésre, hogy az állammal vagy anélkül gyorsabb-e a gazdasági növekedés, a gazdasági struktúrák átalakulása, ma sincs általánosítható válasz. A válsághelyzetekre való reagálásokra korábban az állami intervenció volt a jellemzőbb, semmint az állam visszavonulása. Az elmúlt több mint két évtized ellenkező példákkal is szolgált, amelyek azt mutatták, hogy a válsághelyzetek, alkalmazkodási problémák kezeléséhez a liberalizálás, az „államtalanítás” eszközeit is felhasználják.

A hálózatos szolgáltatások piacainak liberalizálódása több évtizede tart. Ez alatt az idő alatt láthatóvá vált, mely lépések azok, amelyek inkább gátolják, és melyek azok, amelyek inkább segítik a liberalizálódási folyamatot. Egyre erősebb az igény aziránt is, hogy a liberalizálódás folyamatát értékeljék, értelmét megállapítsák, a hátralevő utat felmérjék. Ezekre a kihívásokra többféle választ találtunk. Nagy-Britannia és az Egyesült Államok elsősorban az ágazati elemzésekben kereste a választ. Az elemzések középpontjában a termelékenység, az árak, a költségek alakulása állt, alkalmanként a jóléti hatásokat is számba vették. Ausztráliában és az Európai Unióban részben a centralizáltabb intézményrendszer, részben a tagországok eltérő alkalmazkodási üteme miatt az ágazati elemzések mellett nagy igény mutatkozott az ágazatok közötti összehasonlításokra is. Ezek az elemzések a liberalizálódás egész „mozgalmát” is értékelték, komplex, a gazdasági környezetet tágabban értelmező vizsgálatokra is kísérletet tettek. Végül a nemzetközi szervezetek funkciójának megfelelően, a széles körű összehasonlítás igényével készült magas szinten aggregált indikátorokkal és indexekkel is találkoztunk, amelyekkel relatív keresztmetszeti és

időbeli változásokat próbáltak megfogni. Az is érzékelhető volt, hogy míg a részletekkel foglalkozó ágazati tanulmányok közül sokan ellentétes álláspontokra jutottak, bár a liberalizálódás mértékét növekvőnek és hatásait egészében pozitívnak minősítették, addig az aggregáltság magasabb fokain a liberalizálódás folyamata egyértelműbben pozitív színben tűnt fel.

IRODALOM

- ACCC [2004]: Submission to the Productivity Commission Review of National Competition Policy Arrangements. Australian Competition and Consumer Commission. http://www.acoss.org.au/upload/publications/papers/info%20359_competition.pdf
- ARMSTRONG, M.–SAPPINGTON, D. E. M. [2006]: Regulation, Competition and Liberalization. *Journal of Economic Literature*, Vol. 44. No. 2. 325–366. o.
- BISHOP, M. R.–KAY, J. A. [1989]: Privatization in the United Kingdom: Lessons from experience. *World Development*, Vol. 17. No. 5. 643–657. o.
- BIZOTTSÁG JELENTÉSE [2008]: A Bizottság jelentése a Tanácsnak és az Európai Parlamentnek a postai irányelv (a 2002/39/EK irányelvvel módosított 97/67/EK irányelv) alkalmazásáról. COM(2008) 884 végleges. http://ec.europa.eu/internal_market/post/doc/reports/report_hu.pdf
- BIZOTTSÁG KÖZLEMÉNYE [2001]: A Bizottság Közleménye. Általános érdekű szolgáltatások Európában (2001/C 17/04), Az Európai Közösségek Hivatalos Lapja, 2001.1.19. [http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=DD:08:02:52001XC0119\(02\):HU:PDF](http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=DD:08:02:52001XC0119(02):HU:PDF)
- BIZOTTSÁG KÖZLEMÉNYE [2007]: A Bizottság közleménye a Tanácsnak és az Európai Parlamentnek a vasúti piac fejlődésének nyomon követéséről, COM(2007) 609 végleges. <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2007:0609:FIN:HU:HTML>
- BIZOTTSÁG KÖZLEMÉNYE [2008]: A Bizottság jelentése a Tanácsnak és az Európai Parlamentnek a postai irányelv (a 2002/39/EK irányelvvel módosított 97/67/EK irányelv) alkalmazásáról, COM(2008) 884 végleges. http://ec.europa.eu/internal_market/post/doc/reports/report_hu.pdf
- BIZOTTSÁG KÖZLEMÉNYE [2009a]: A Bizottság közleménye az Európai Parlamentnek, a Tanácsnak, az Európai Gazdasági és Szociális Bizottságnak és a Régiók Bizottságának. Az egységes európai elektronikus hírközlési piac fejlődéséről szóló 2008. évi jelentés (14. jelentés), COM(2009) 140 végleges. http://ec.europa.eu/prelex/detail_dossier_real.cfm?CL=hu&DosId=198084
- BIZOTTSÁG KÖZLEMÉNYE [2009b]: A Bizottság közleménye a Tanácsnak és az Európai Parlamentnek. Jelentés a belső gáz- és villamosenergia-piac létrehozása terén elért haladásról, COM(2009) 115 végleges. <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2009:0115:FIN:HU:PDF>
- COMPLETING [1985]: Completing the Internal Market. White Paper from the Commission to the European Council, COM(85) 310 final, Brüsszel, június 14. http://europa.eu/documents/comm/white_papers/pdf/com1985_0310_f_en.pdf

- CONWAY, P.–NICOLETTI, G. [2006]: Product Market Regulation of Non-Manufacturing Sectors in OECD Countries: Measurement and Highlights. OECD Economics Department Working Paper, No. 530.
- COPENHAGEN ECONOMICS [2007]: The potential economic gains from full market opening in network industries, A study for the UK Department of Trade and Industry, január. <http://www.berr.gov.uk/files/file37074.pdf>
- CRANDALL, R. W.–HAUSMAN, J. A. [2000]: Competition in U.S. Telecommunications Services: Effects of the 1996 Legislation. Megjelent: *Peltzman, S.–Winston, C.* (szerk.): *Deregulation of Network Industries, What's next?* AEI-Brookings Joint Center for Regulatory Studies, Washington, D.C. 73–112. o. <http://aei-brookings.org/admin/authorpdfs/redirect-safely.php?fname=../pdffiles/deregulation.pdf>
- CREW, M. A.–KLEINDORFER, P. R. [2002]: Regulatory Economics: Twenty Years of Progress? *Journal of Regulatory Economics*, Vol. 21. No. 1. 5–22. o.
- ECONOMIDES, N.–SEIM, K.–VIARD, V. B. [2008]: Quantifying the Benefits of Entry into Local Phone Service. *RAND Journal of Economics*, Vol. 39, No. 3. 699–730. o.
- EVALUATION OF THE PERFORMANCE [2007]: Evaluation of the Performance of Network Industries Providing Services of General Economic Interest 2006 Report. Commission Staff Working Document, SEC(2007) 1024. http://ec.europa.eu/internal_market/economic-reports/docs/2006/sec20071024_en.pdf
- EVALUATION OF THE METHODOLOGY [2007]: Evaluation of the Methodology Used to Assess the Performance of Network Industries Providing Services of General Economic Interests (SGEI). Van Dijk Management Consultants, Brüsszel, október 31. http://ec.europa.eu/internal_market/economic-reports/docs/2007/final_report_311007_en.pdf
- FCC [2008]: Local Telephone Competition: Status as of December 31, 2007. Industry Analysis and Technology Division, Wireline Competition Bureau, FCC, Washington, DC szeptember. http://hraunfoss.fcc.gov/edocs_public/attachmatch/DOC-285509A1.pdf
- FERC [2004]: State of the Markets Report. Federal Energy Regulatory Commission, Washington, D.C. <http://www.ferc.gov/market-oversight/st-mkt-ovr/som-rpt-2004.pdf>
- GAO [2000]: Telecommunications: Development of Competition in Local Telephone Markets. U.S. General Accounting Office, Washington, D.C. GAO/RCED-00-38. <http://www.gao.gov/archive/2000/rc00038.pdf>
- GAO [2002]: Lessons Learned from Electricity Restructuring, U.S. General Accounting Office, Washington, D.C. GAO-03-271. <http://www.gao.gov/new.items/d03271.pdf>
- GAO [2008]: Electricity Restructuring, FERC Could Take Additional Steps to Analyze Regional Transmission Organizations' Benefits and Performance. U.S. General Accounting Office, Washington, D.C. GAO-08-987. <http://www.gao.gov/new.items/d08987.pdf>
- HALL, D.–WHITFIELD, D. [2002]: Critique of the EC paper on Horizontal Evaluation of SGI. Public Services International Research Unit, Centre for Public Services, szeptember 25. www.ppsiru.org/reports/2002-09-U-EU-eval.doc
- HASKEL, J. E.–SZYMANSKI, S. [1992]: Privatisation, Liberalisation, Wages and Employment: Theory and Evidence for the UK. Queen Mary, University of London, Working Paper Series, Department of Economics, No. 253. <http://ideas.repec.org/a/bla/econom/v60y-1993i238p161-81.html>
- HOGAN, W. W. [2002]: Electricity market Restructuring: Reforms os Reforms. *Journal of Regulatory Economics*, Vol. 21. No.1. 103–132. o.

- JOSKOW, P. L. [2001]: California's Electricity Crisis. NBER Working Paper, 8842.
- JOSKOW, P. L. [2005]: Markets for Power in the United States: An Interim Assessment AEL. Brookings Joint Center for Regulatory Studies, Working Paper, 05-20.
- KISS FERENC LÁSZLÓ [2008]: Bevezetés a szabályozás gazdaságtanába. Megjelent: *Valentiny Pál–Kiss Ferenc László* (szerk.): Verseny és szabályozás, 2007. MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest, 11–95. o.
- KNITTEL, C. R. [2004]: Regulatory restructuring and incumbent price dynamics: the case of U.S. local telephone markets. *The Review of Economics and Statistics*, Vol. 86. No. 2. 614–625. o.
- KROUSE, C. G.–PARK, J. [2003]: Local Exchange Competition and the Telecommunications Act of 1996. *Information Economics and Policy*, Vol. 15. 223–241. o.
- KUMKAR, L. [2002]: Das kalifornische Strommarktdebakel – Von Liberalisierungsversprechen und Regulierungsversagen. Kieler Arbeitspapier, Nr. 1097. <http://ideas.repec.org/p/kiel/kieliw/1097.html>
- MARKET OPENING [2005]: Market Opening in Network Industries, Copenhagen Economics, szeptember. http://ec.europa.eu/internal_market/economic-reports/docs/2005/part_i_final_report_en.pdf
- MARKET PERFORMANCE [2001]: Market performance of network industries providing services of general interest: a first horizontal assessment. Working document by the services of Commissioners Bolkestein and Solbes, Brussels, 7/12/2001. http://ec.europa.eu/economy_finance/publications/publication10927_en.pdf
- MARTIN, R.–ROMA, M.–VANSTEENKISTE, I. [2005]: Regulatory Reforms in Selected EU Network Industries. European Central Bank, Occasional Paper Series, No. 28, április. <http://www.ecb.int/pub/pdf/scpops/ecbocp28.pdf>
- MCCRAW, TH. K. (szerk.) [1981]: Regulation in perspective, Harvard University Press, Cambridge, Mass.
- MCCRAW, TH. K. [1984]: Regulation in America: A Historical Overview. *California Management Review*, Vol. 27. No. 1. 116–124. o.
- METHODOLOGICAL NOTE [2002]: Communication from the Commission. A Methodological Note for the Horizontal Evaluation of Services of General Economic Interest, Com(2002) 331. final <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:52002DC0331:EN:NOT>
- PC [2005]: Modelling Impacts of Infrastructure Industry Change over the 1990s'. Supplement to Review of National Competition Policy Reforms, Productivity Commission Inquiry Report No. 33. Canberra, február. <http://www.pc.gov.au/projects/inquiry/ncp/docs/finalreport/supplement>
- PEERBOCUS, N. [2007]: Assessment of Reforms in the Electricity Supply Industry: A Review of Some Recent Empirical Studies. *The Electricity Journal*, Vol. 20. No. 2. 44–56. o.
- PELTZMAN, S.–WINSTON, C. (szerk.) [2000]: Deregulation of Network Industries, What's next? AEL-Brookings Joint Center for Regulatory Studies, Washington, D.C. <http://aebrookings.org/admin/authorpdfs/redirect-safely.php?fname=../pdffiles/deregulation.pdf>
- PHILLIPS, A. [2002]: What It Was Like, What Happened, and What It's Like Now: Developments in Telecommunications Over Recent Decades. *Journal of Regulatory Economics*, Vol. 21. No. 1. 57–78. o.
- REISS, P. C.–WHITE, M. W. [2003]: Demand and Pricing in Electricity Markets: Evidence from San Diego During California's Energy Crisis. NBER Working Paper, 9986.

- REPORT OF THE LAEKEN [2001]: Report to the Laeken European Council. Services of General Interest. Com(2001) 598 final, Brüsszel, október 17. http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/site/en/com/2001/com2001_0598en01.pdf
- TANÁCS [1993]: A Tanács 93/38/EGK irányelve (1993. június 14.) a vízügyi, energiaipari, szállítási és távközlési ágazatokban működő vállalkozások beszerzési eljárásainak összehangolásáról. Az Európai Közösségek Hivatalos Lapja L 199/84 1993.8.9. <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=DD:06:02:31993L0038:HU:PDF>
- TAYLOR, W. E.–TAYLOR, L. D. [1993]: Post-Divestiture Long-Distance Competition in the United States. *American Economic Review*, Vol. 83. No. 2. 185–190. o.
- VALENTINY PÁL [1986]: Állam és tőkéletlen piac. A brit elektromos ipar példája. *Külgazdaság*, 30. évf. 5. sz. 57–73. o.
- VALENTINY PÁL [1990]: Privatizáció és dereguláció a gazdasági válságok megoldásában. *Külgazdaság*, 34. évf. 11. sz. 4–21. o.
- VALENTINY PÁL [1996]: Fejezetek a privatizáció és a piacszabályozás külföldi és hazai tapasztalataiból. MTA KTI, Műhelytanulmányok, 42.
- VERIKIOS, G.–ZHANG, X. G. [2008]: Distributional Effects of Changes in Australian Infrastructure Industries during the 1990s., Staff Working Paper, Productivity Commission, Melbourne, January. <http://www.pc.gov.au/research/staffworkingpaper/distributionaleffects>